

BESKID SĄDECKI

I. GRANICE TURYSTYCZNE

Z Nowego Sącza Dunajcem do Szczawnicy Niżnej, stamtąd w górę Grajcarkiem do Jaworek. Stąd Białą Wodą do ujścia Potoku Brysztańskiego, którym do przełęczy Rozdziela. Dalej granicą państwa do Przełęczy Tylickiej, skąd potokiem Muszynka do Tylicza i dalej potokiem Mochnaczka do przełęczy Huta (Krzyżówka). Stąd granica biegnie potokiem Krzyżówka i dalej Kamienicą Nawojowską do Nowego Sącza.

Tak ujęte granice turystyczne wyłączają z terenu Beskidu Sądeckiego: Lubownianską Wierchowinę (Eliaszkówka 1023 m) oraz Góry Czergowskie (Minčol 1157 m). Są one pod względem geologicznym i geobotanicznym przedłużeniem Beskidu Sądeckiego na Słowacji.

II. Z CZYM GRANICZY

- od zachodu: z Beskidem Wyspowym i Gorcami
- od południa: z Pieninami, Lubownianską Wierchowiną i Czergowem
- od wschodu: z Beskidem Niskim
- od północy: z Beskidem Niskim i Wyspowym

III. TOPOGRAFIA

1) Podział:

- a) **Pasma Radziejowej** rozciąga się pomiędzy dolinami Dunajca i Popradu. Najwyższy szczyt to Radziejowa (1262 m), będąca też najwyższym punktem Beskidu Sądeckiego. Główny grzbiet pasma w granicach Polski ciągnie się od Zarzecza przez Cebulówkę, Dzwonkówkę, Radziejową, Wielki Rogacz (północny), Niemcową do Rytra, (niektórzy twierdzą, że główny grzbiet z kolei zaczyna się w Krościenku i biegnie przez Stajkową, Groń, przeł. Siodełko na Dzwonkówkę i dalej jak wyżej).
- b) **Pasma Jaworzyny Krynickiej** (jego wschodnia część zwana jest Beskidem Krynickim) kulminuje w szczycie Jaworzyny Krynickiej (1114 m). Główny grzbiet biegnie od Nowego Sącza przez Zadnie Góry, Łabowską Halę, Jaworzynę Krynicką, Jastrzebską Górę do Powroźnika.

W granicach turystycznych znajdują się też fragmenty innych grup górskich:

- a) pasmo Zimnego i Dubnego (najwyższy Kraczonik 934 m) zwane Górami Leluchowskimi to północna część Gór Czergowskich
- b) grupa Huzarów i Szalonego zaliczana przez niektórych do Beskidu Niskiego
- c) Wielka Polana nad Muszyną to niewielki obszar Polski po lewej stronie Popradu, będący częścią Lubownianskiej Wierchowiny.

IV. HYDROGRAFIA

- 1) Całość Beskidu Sądeckiego należy do zlewiska Bałtyku i jest odwadniana przez Dunajec i jego dopływy: Poprad (wpadający pod Starym Sączem), Kamienicę Nawojowską (wpadającą w Nowym Sączu). Wododział europejski pomiędzy Bałtykiem, a Morzem

Czarnym przebiega od miejscowości Obručne przez Kamienny Horb i Jawor po Przeł. Tylicką.

2) Inne:

- ciekawe starorzecze Popradu w Wierchomli Wielkiej
- staw w wyrobisku dawnej żwirowni na północ od Starego Sącza

V. GEOLOGIA

1) Beskid Sądecki w przeważającej części budują utwory płaszczowiny magurskiej. Jedynie w rejonie kontaktu z Pieninami doszło do utworzenia intruzji ze skał magmowych – andezytów (Bryjarka nad Szczawnicą). W dolinie Białej Wody znajduje się też skała bazaltowa – olistolit (przy czerwonym szlaku Jaworki – Piwniczna-Zdrój). Fakt, że granica geologiczna nie pokrywa się z granicą turystyczną sprawia, iż na terenie Beskidu Sądeckiego znajdują się utwory wapienne, należące do Pienińskiego Pasa Skalicowego (Dziobakowa Skała, Kociubylska Skała, Bryszańskie Skały).

2) Z obecnością uskoków tektonicznych oraz z kontaktem różnych jednostek tektonicznych wiąże się występowanie źródeł mineralnych:

- Krościenko:
 1. Maria
 2. Stefan (do 1907 nazywany Anna) – ujęcie w 1827
 3. Michalina – ujęcie w 1827
- Szczawnica:
 1. Stefan – ujęcie w nieczynnej pijalni przy placu Dietla, zagospodarowanie w 1828, nazwa od imienia właściciela Szczawnicy Stefana Szalaya
 2. Józefina – ujęcie w nieczynnej pijalni przy placu Dietla, zagospodarowanie w 1828, nazwa od imienia właścicielki Szczawnicy Józefiny Szalay
 3. Jan – ujęcie w pijalni wód przy ul. Zdrojowej, odkrycie w 1869, nazwa od imienia odkrywcy, zarządcy Górnego Zakładu Zdrojowego, Jana Zielonki
 4. Magdalena – ujęcie w pijalni wód przy ul. Zdrojowej, odkrycie w 1839, nazwa od imienia kuracjuszki Magdaleny Kownackiej
 5. Szymon – za pd-wsch. krańcem Parku Dolnego, znane przed 1822
 6. Wanda – na pn. krańcu Parku Dolnego, w 1844 Józef Szalay odrył źródła „Aniela” i „Helena”, które wkrótce uległy zasypaniu, przy ich oczyszczaniu przez dra Aleksandrowicza odkryte zostało nowe źródło
 7. Waleria – poniżej placu Dietla w nieczynnej pijalni, odkryte w 1840 przez lekarza zakładowego Onufrego Trembeckiego i nazwane imieniem jego żony
 8. Pitoniakówka (Józefina II) – na Wygonie, w dolinie Potoku Skotnickiego, odwiercony w 1952
- Piwniczna: P I-III
- Krynica:
 1. Zdrój Główny
 2. Karol
 3. Jan
 4. Słotwinka
 5. Józef
 6. Zuber
 7. Mieczysław

-
- 8. Tadeusz
 - Muszyna:
 - 1. Milusia
 - 2. Antoni
 - 3. Anna
 - 4. Graniczne
 - 5. Grunwald
 - 6. Wapienne
 - 7. Piotr
 - Żegiestów:
 - 1. Andrzej
 - 2. Zofia
 - 3. Anna
 - 4. Ż-II

Nieeksploatowane źródła znajdują się też w:

- 1. Miliku
- 2. Muszynie
- 3. Szczawniku
- 4. Tyliczu
- 5. Wierchomli
- 6. Rytrze
- 7. Głębokim
- 8. Młodowie
- 9. Nowym Sączu
- 10. Barcicach
- 11. Łomnicy

- 3) Ciekawostką są też ekshalacje dwutlenku węgla (**mofety**) w okolicach Krynicy. Najwięcej wyziewów w Jastrzębiku (kilkanaście) i Złockiem.

VI. PRZYRODA

- 1) Popradzki Park Krajobrazowy – utworzony w **1987** r. jako drugi w Karpatach Polskich (po Żywieckim). Powierzchnia 5 tys. ha. Dyrekcja znajduje się w Starym Sączu. Park prowadzi działalność ochronną (ciekawa akcja budowy stanowisk czynnej ochrony płazów), edukacyjną (ścieżki przyrodnicze, wydawnictwa i prelekcje).

- 2) Rezerваты:

Pasmo Radziejowej:

- 1. Baniska – leśny, regiel dolny i górny
- 2. Nad Kotelniczym – leśny, regiel dolny
- 3. Pusta Wielka – leśny, regiel dolny, występuje relikтовая sosna
- 4. Kłodne nad Dunajcem – buczyna karpacka
- 5. Biała Woda – rezerwat częściowo leży też w Pieninach

Pasmo Jaworzyny Krynickiej:

- 1. Barnowiec – leśny, regiel dolny, jedyne w Polsce stanowisko storczyka Greutera (!)
- 2. Las Lipowy Obrożyska – unikatowy las lipowy w piętrze pogórskim i regla dolnego

3. Uhryń – leśny, regiel dolny (dawniej zwany Medwediczka)
4. Łabowiec – leśny, regiel dolny
5. Żebacz – leśny, regiel dolny
6. Okopy Konfederackie – historyczny, umocnienia z czasów konfederacji barskiej
7. Hajnik – leśny, regiel dolny
8. Wierchomla – leśny, regiel dolny
9. Lembarczek – leśny, regiel dolny

Rezerwat w Łosiach im. prof. Mieczysława Czai został zlikwidowany (luty 2011) i obecnie ma status pomnika przyrody. W obrębie znajduje się symboliczna mogiła – pomnik wybitnego leśnika prof. Mieczysława Czai, inicjatora ochrony przyrody Beskidu Sądeckiego, który zmarł tu na atak serca na wieść o wycięciu w okolicy cennego starodrzewu.

Ciekawostką są **limby** (np. obok schroniska na Jaworzynie, na Hali Pisanej i Hali Krajnej) oraz kosodrzewina (na Pustej Wielkiej, Hali Krajnej), sadzone na dobrach hrabiego Stadnickiego jako domieszka wzmacniająca lasy na przewiewanych grzbietach.

Sadzonki limb spotkamy również na sztucznie zalesionych wiatrołomach na Wielkim Rogaczu i między Radziejową a Złomistym Wierchem (czyli w obrębie dawnej Hali Długiej). Wylesienia te powstały w wyniku inwazji groźnego szkodnika igieł świerkowych, owada z rzędu błonkówek – zasnuj wysokogórskiej w latach 80.

3) Skałki:

Pasma Radziejowej:

1. teren osuwiskowy Wietrzne Dziury
2. „Grań Jaworzyny” – grupa skałek na grzbiecie Jaworzyny (947 m)
3. skalna ścianka w dolinie Szczeciny
4. Kamień św. Kingi (interesująca ścianka) wraz z Krzesłem św. Kingi (przy drodze Gaboń – Prehyba)
5. wychodnie na Skałce (1162 m)
6. skałka na przełęczy Żłobki – sztuczna, wysadzona dynamitem

Pasma Jaworzyny Krynickiej:

1. atrakcyjna krawędź osuwiskowa pod Zadnimi Górą
2. Głęboki Jar – skalisty wąwóz Potoku Życzanowskiego w Życzanowie
3. grzyb skalny Diabli Kamień – pod Jaworzyną Krynicką
4. krawędź skalna na Pustej Wielkiej
5. Skałka Składziszcząńska pod Wierchem nad Kamieniem (20 m wysokości – najbardziej efektowna)
6. Trzy Siostry na Hali Barnowieckiej
7. grzęda skalna na Makowicy
8. skałki na grzbiecie Kretówek

4) Jaskinie, najciekawsze z nich to:

- Niedźwiedzia pod Wierchem nad Kamieniem
- Diabla Dziura pod Jaworzyną Krynicką
- Smerekowa pod Zubrzyem Wierchem

5) Wodospady:

- Zaskalnik na Sopotnickim Potoku (4 m wysokości)
- progi skalne na Łomniczance (wodospad „Pod siedemdziesiąt siedem”) i Wapniku w Łomnicy
- Wielki na Potoku Majdańskim (w Obidzy koło Jazowska)
- Sztuczne wodospady na Jaworzynce w Gołkowicach i Skrudzinie

6) Inne:

- Głęboki Jar na Potoku Życzanowskim (niedaleko Rytra)

VII. TURYSTYKA

1) Schroniska PTTK:

Pasmo Jaworzyny Krynickiej:

- pod Jaworzyną Krynicką, im. J. Piłsudskiego:
 - pierwszy obiekt wybudował Oddział PTT w Krynicy w 1935 r. Spalone przez Niemców w 1944 r.
 - w 1951 r. postawiono obok zgliszcz schron „Sarenka” (dziś na jego fundamentach stoi Ośrodek Historii Turystyki Górskiej)
 - schronisko odbudowano w 1967 r. Obecnie funkcjonuje po kilkuletnim remoncie.
- Bacówka nad Wierchomlą im. St. Nowaka – działacza PTTK Krynica. Najmłodszy obiekt w Paśmie Jaworzyny (1978 r.). Zbudowany na bazie starego spichlerza ze Złockiego.
- Łabowska Hala, im. Wł. Stendery – wieloletniego prezesa oddziału PTTK Beskid w Nowym Sączu. Prowizoryczny schron stanął tu w 1953 r. Systematyczna rozbudowa trwała do 1980 r.
- „Zochna” – pierwszy schron turystyczny z 1925 r., który leżał ok. 2,5 km na zachód od Jaworzyny Krynickiej, spłonął w 1935 r.

Pasmo Radziejowej:

- Prehyba, im. K. Sosnowskiego:
 - pierwszy obiekt powstał w **1937 r.** jako efekt dwudziestoletnich pertraktacji Oddziału PTT Beskid z Rusinami Szlachtowskimi o parcelę. Spłonął w **1944 r.**
 - w **1953 r.** został wybudowany niewielki schron
 - w **1958 r.** zostało wybudowane okazałe schronisko na 70 miejsc noclegowych, spłonęło w **1991 r.**
 - dzierżawca spalonego schroniska ś.p. Jan Bielak zbudował obok zgliszcz nowy obiekt: „Jaśkówkę”
 - obecnie funkcjonuje również odbudowane stare schronisko.
- Bereśnik – najnowsze schronisko w Beskidzie Sądeckim z **1989 r.**

2) Pozostała baza noclegowa:

- domy wycieczkowe PTTK: Krynica, Rytra, Nowy Sącz
- schronisko prywatne Chatka pod Niemcową (przysiółek Kosarzysk Trześniowy Groń) – dawniej chatka studencka SKPG Kraków
- Katolickie Schronisko Młodzieżowe im. Bł. Piotra Jerzego Frassati w Krynicy-Słotwinach
- prywatne chatki i schroniska: w Wierchomli Małej (*Pod Pustą*), na Obidzy (*Bacówka*, *Wątorówka*), na stokach Eliaszkówki (*Chata Magóry*), nad Rytrzem (*Pałoszówka*, *Chata Cyrla*, *Kordowiec*)
- stanica harcerska w Kosarzyskach

- baza namiotowa SKPB Łódź w Złockiem

3) Szlaki turystyczne:

Pasma Radziejowej:

Czerwone:

- odcinek Głównego Szlaku Beskidzkiego im. K. Sosnowskiego (Krościenko – Rytro)
- Piwniczna-Zdrój – Jaworki
Wyznakowany w 1906 r. Najstarszy w Beskidzie Sądeckim (służył jako droga dla kuracjuszy, którzy do Piwnicznej przybywali pociągiem, skąd przez góry udawali się do Szczawnicy).

Niebieskie:

- Wielki Rogacz – przełęcz Rozdziela (Wielki Rogacz – Tarnów)
- Szczawnica – Prehyba – Rytro

Zielone:

- grzbiet Złomistego Wierchu – Hala Konieczna – Dolina Roztoki Skasowany. Najkrótszy zielony szlak w Beskidach, nosił nazwę Perci Sosnowskiego
- Jazowsko – Prehyba – Szczawnica
- Barcice – Paszkowa

Żółte:

- Łącko – Dzwonkówka – Szczawnica (Modyń – Szafranówka)
- Wielka Prehyba – Stary Sącz
- Niemcowa – Piwniczna-Zdrój – Frycowa

Pasma Jaworzyny Krynickiej:

Czerwone:

- odcinek Głównego Szlaku Beskidzkiego im. K. Sosnowskiego (Rytro – Mochnaczką)

Niebieskie:

- Leluchów – Żegiestów-Zdrój
- Barcice – Zadnie Góry
- Nawojowa – Wilcze Doły
- Piwniczna-Zdrój – Łabowa

Zielone:

- Muszyna – Mochnaczką (Muszyna – Dzielec)
- Nowy Sącz – Zadnie Góry

Żółte:

- „szlak, który się nie kończy i nie zaczyna” – okrężny wokół Krynicy
- Żegiestów – Muszynka
- Frycowa – Piwniczna-Zdrój – Niemcowa
- Łomnica-Zdrój – Hala Łabowska

Czarne:

- Wierchomla – Bacówka nad Wierchomlą
- Tylicz – Huzary

Warte uwagi są również szlaki znakowane nie przez PTTK:

- szlaki gminne w Piwnicznej
- szlaki spacerowe PTT wokół Nowego Sącza
- ścieżki dydaktyczne i edukacyjne Popradzkiego Parku Krajobrazowego:
1. Ścieżka przyrodnicza w Rezerwacie „Las Lipowy Obrożyska”

2. Przyrodnicza ścieżka dydaktyczna na terenie Roztoki Ryterskiej
3. Ścieżka edukacyjna na Górze Parkowej w Krynicy-Zdroju
4. Ścieżka geologiczna „Uhryński Potok”
5. Ścieżka dydaktyczno-przyrodnicza „Pętla Małych Pienin”
6. Szlak przyrodniczy im. Hrabiego Adama Stadnickiego
7. Ścieżka dydaktyczno-przyrodnicza Uroczysko Feleczyń
8. Ścieżka przyrodniczo-leśna na Jaworzynie Krynickiej
9. Ścieżka ornitologiczna na Łopacie Polskiej
10. Park Ekologiczny w Roztoce Wielkiej
11. Ścieżka „Jodła – królowa polskich lasów” w Uhryniu
12. Ścieżka dydaktyczno-przyrodnicza „Rogasiowy Szlak”
13. Ścieżka „Leśna wiata edukacyjna” – uroczysko Trzycieź
14. Ścieżka edukacyjno-przyrodnicza „Przez leśne siedliska” – uroczysko Trzycieź
15. Ścieżka edukacyjna „Gaboń – Przehyba”
16. Ścieżka edukacyjno-przyrodnicza przez siedliska leśne w Nawojowej

4) Wieże, platformy widokowe:

- Radziejowa (zamknięta w 2017 r.)
- Eliaszkówka
- Koziarz
- Wola Krogulecka – „Ślimak”

5) Inne zagospodarowanie turystyczne:

- kolej gondolowa na Jaworzynę Krynicką
- kolejka linowo-terenowa na Górę Parkową
- większe stacje narciarskie: Dwie Doliny Muszyna-Wierchomla, Jaworzyna Krynicka, Krynica-Słotwiny, Tylicz-Ski, Ryterski Raj
- lodowisko kryte KTH Krynica
- międzynarodowy tor do kajakarstwa górskiego na Dunajcu w Wietrznicy (imprezy rangi światowej z MŚ włącznie)

VIII. KOMUNIKACJA

1) Przejścia graniczne:

- kolejowe: Leluchów – Čirč,
- drogowe:
 - Piwniczna – Mnišek nad Popradem
 - Leluchów – Čirč
 - Muszynka – Kurov

2) Koleje:

- Tarnów – Preszów (Nowy Sącz – Leluchów) 1876 r.
- Muszyna – Krynica-Zdrój 1911 r.
- linia transversalna: Czadca – Husiatyn (krótki odcinek w Nowym Sączu) 1884 r.

3) Ważniejsze drogi:

- tzw. „pętla krynicka”: Nowy Sącz – Piwniczna – Krynica-Zdrój – Nowy Sącz
- Nowy Sącz – Łącko – Krościenko

IX. ZABYTKI

- 1) **Nawojowa:** pałac Stadnickich (XVII w.), kościół (2. poł. XIX w.; płyta nagrobna Piotra Nawojowskiego)
- 2) **Powroźnik:** cerkiew drewniana z 1634 r., prezbiterium dawnej cerkwi z 1600 r.(!) – najstarsza cerkiew łemkowska w Polsce, pierwsza cerkiew drewniana w Karpatach polskich. Najstarsza część cerkwi obecnie pełni funkcję zakrystii.
- 3) **Tylicz:** średniowieczne założenie urbanistyczne, kościół drewniany (XVII w.), cerkiew drewniana (XVIII w.)
- 4) **Muszyna:** założenie urbanistyczne rynku, domy drewniane (na ul. Kościelnej), kościół murowany obronny (XVIII w.), ruiny zamku (XIV w.), kirkut
- 5) **Piwniczna-Zdrój:** układ urbanistyczny, kościół (XIX w.), studnia z wizerunkiem Kazimierza Wielkiego (XVIII w.), kirkut
- 6) **Rytro:** ruiny zamku (XIII w.)
- 7) **Stary Sącz:** układ urbanistyczny, zabudowa małomiasteczkowa z XIX w.(!), klasztor klarysek z kościołem św. Trójcy (XIII–XVIII w.), kościół św. Elżbiety z XIV w., kościół św. Rocha (XVIII w.), Dom na Dołkach, Ołtarz Papieski na Błoniach
- 8) **Nowy Sącz:** układ urbanistyczny, kościół św. Małgorzaty (XV w.), klasztor Jezuitów, kościół ewangelicki, klasztor pofranciszkański, „Dom Gotycki” (XV w.) – tylko dwa na terenie uprawnień, kamienica Lubomirskich (XVIII w.), synagoga (XIX w.), kirkut, ruiny zamku (XIV w.), kościół drewniany św. Rocha w Dąbrowce Polskiej (XV w.) – drugi w Karpatach
- 9) **Moszczenica Niżna:** kościół drewniany (XVII w.)
- 10) **Szczawnica:** dwór Szalajów (XIX w.), neogotycka kaplica zdrojowa (XIX w.), duża ilość budynków zdrojowych w stylu szwajcarskim (XIX–XX w.)
- 11) **Krynica-Zdrój:** zabudowa uzdrowiska (XIX–XX w.), murowana cerkiew (XIX w.), kirkut, drewniana kaplica zdrojowa (XIX w.)
- 12) **Gołkowice:** kościół drewniany (XX w.), zabudowa niemiecka (wzdłuż drogi głównej 969)
- 13) **Naszacowice:** dobrze zachowane wały najstarszego na Sądecczyźnie grodu
- 14) **Jazowsko:** kościół murowany z początku XVIII w.

Rewelacją terenu są cerkwie:

- 1) Drewniane:
 - XVII w. – Powroźnik, prawdopodobnie także Muszynka
 - XVIII w. – Tylicz, Wojkowa, Mochnaczka
 - XIX w. – Łosie, Roztoka, Maciejowa, Wierchomla, Andrzejówka, Milik, Złockie, Szczawnik, Dubne, Leluchów, Jastrzębik, Słotwiny
- 2) Murowane:
 - Żegiestów-Wieś, Zubrzyk, Krynica-Zdrój (dwie), Łabowa, Szlachtowa, Jaworki.

X. MUZEA

- 1) **Nowy Sącz:**
 - Muzeum Okręgowe – siedziba główna ul. Jagiellońska 56
 - Dom Gotycki – dawna siedziba Muzeum Okręgowego. Prezentuje sakralną sztukę Sądecczyzny, w tym ciekawą kolekcję sztuki cerkiewnej XV-XIX w., sakralną sztukę cechową (Oddział Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)
 - Galeria Marii Ritter i Stare Wnętrze Mieszczańskie (Filia Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)

- Sądecki Park Etnograficzny i Miasteczko Galicyjskie (Oddział Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)
- 2) **Piwniczna-Zdrój:**
 - Muzeum Regionalne
- 3) **Stary Sącz:**
 - Muzeum Regionalne im. Seweryna Udzieli oraz Muzeum Księdza Józefa Tischnera tzw. „Dom na Dołkach”
 - Dom Św. Kingi – muzeum klasztorne
 - Muzeum Jana Pawła II (Ołtarz Papieski)
- 4) **Muszyna:**
 - Muzeum Regionalne „Państwa Muszyńskiego”
- 5) **Krynica-Zdrój:**
 - Muzeum Nikifora w willi Romanówka (Filia Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)
 - Muzeum Zabawek
- 6) **Jaworzyna Krynicka:**
 - Ośrodek Historii Turystyki Górskiej
- 7) **Szczawnica:**
 - Muzeum Uzdrowiska
- 8) **Szlachtowa:**
 - Muzeum Pienińskie im. Józefa Szalaya (Oddział Muzeum Okręgowego w Nowym Sączu)
- 9) **Podegrodzie:**
 - Muzeum Lachów Sądeckich (Filia Sądeckiego Parku Etnograficznego)
- 10) **Krościenko nad Dunajcem**
 - Muzeum Pienińskiego Parku Narodowego

XI. INNE ATRAKCJE TURYSTYCZNE

- 1) **Muszyna**
 - Ogrody Sensoryczne (Zmysłów): ogród zdrowia, ogród zapachu, ogród dźwięku, ogród smaku, wieża widokowa
 - Ogrody Biblijne – powstały w 2015 r., jako czwarty a jednocześnie największy taki obiekt w Polsce. W ich skład wchodzi Ogród Zbawienia, Ogród Krajobrazów Biblijnych, Winnica Pańska, Ogród dla zakochanych i Dziecięcy Ogród Biblijny
- 2) **Tylicz**
 - Golgota Tylicka
 - Sanktuarium Matki Bożej Tylickiej (powstało w 2016 r.)
- 3) **Krynica-Zdrój**
 - Góra Parkowa: park założony w 1810 r., łaskami słynąca figura Matki Bożej, Polana Michasiowa, źródło Bocianówka, Czaple Stawki, Rajske Ślizgawki
 - Krynica-Słotwiny: powstaje wieża widokowa i ścieżka w koronach drzew
- 4) **Stary Sącz**
 - Enklawa przyrodnicza „Bobrowisko”.

XII. HISTORIA

- 1) **Prawiek Sądecki:**
 - Najstarsze ślady człowieka pochodzą z mezolitu, lecz stałe osadnictwo zawitało na nasz teren dopiero w neolicie i było związane z przechodzeniem z gospodarki łowieckiej na

hodowlaną. Prawdopodobnie wtedy już zostały zasiedlone grodziska w Marcinkowicach, na Łyżce, Babiej Górze i w Maszkowicach.

- Dogodnymi ciągami komunikacyjnymi – dolinami Dunajca i Popradu – wędrowali kupcy rzymscy (znaleziska monet rzymskich). Po upadku imperium powstało państwo Hunów, które podporządkowało sobie te tereny.
- Następnie region został opanowany przez Wiślan, którzy ulegli ekspansji Państwa Wielkomorawskiego. Najważniejszym ośrodkiem był gród w Naszacowicach.

2) Średniowiecze:

- Po upadku Państwa Wielkomorawskiego (906 r.) ziemie te podlegały Czechom, zaś od czasów Bolesława Chrobrego – pierwszym Piastom. Siedziba władzy została przeniesiona z Naszacowic do Podegrodzia, a następnie do Starego Sącza położonego w widłach dwóch głównych rzek – szlaków komunikacyjnych (prawdopodobnie na Winnej Górze też było grodzisko). Promotorką Starego Sącza była księżna Kinga, dzięki której otrzymał on prawa miejskie (1273 r.). Późniejsza święta wzmocniła jego rangę, fundując w nim klasztor klarysek (1280 r.). One właśnie odegrały na tym terenie ogromną rolę, zakładając 28 wsi.
- Jednak w 1292 r. kasztelania sądecka została przeniesiona do Nowego Sącza, ufundowanego na miejscu wsi Kamienica przez Wacława II Czeskiego.
- W 1288 r. scholastyk kapituły wawelskiej Wysz zapisał biskupom krakowskim Muszynę wraz z okolicznymi terenami, gdzie w ciągu wieków powstało 35 wsi. Powstało Państwo Muszyńskie, mające ważne znaczenie strategiczne – obronę granic.
- Kazimierz Wielki prowadził intensywną akcję osadniczą (lokując m.in. Piwniczną, Krościenko, Muszynę oraz wsie: Młodów, Głębokie, Milik i inne). Rozbudował także wcześniejsze prymitywne warownie: Muszynę, Rytro, Nowy Sącz (który także opasał murem miejskim). W skład ówczesnego systemu obronnego wchodziły także brzozy (na przełęczy Tylickiej, w Powroźniku, Rytrze oraz na Krzyżówce) i kotłowe zamki.
- Od końca XIV w. na terenie Beskidu Sądeckiego pojawiała się ludność wołoska (z 1400 r. pochodzi pierwsza wzmianka o Wołochach), która osiadła tu na stałe, wpływając na charakter etniczny, gospodarczy i kulturowy wsi.
- W wyniku walki o tron węgierski pomiędzy Kazimierzem Jagiellończykiem a Maciejem Korwinem wojska węgierskie pod dowództwem palatyna M. Korwina – Tomasza Tarczy spustoszyły Sądecczyznę w 1474 r.

3) Lata klęsk:

- W czasie potopu szwedzkiego pierwszym miastem, które wyparło Szwedów był Nowy Sącz (13 XII 1655 r.), zaś sądeccy chłopcy rozgromili pod Mordarką oddział szwedzkiej dragonii, mający za zadanie pacyfikację miasta.
W 1657 r. najechał Sądecczyznę książę siedmiogrodzki Jerzy Rakoczy.
- Jan III Sobieski, wracając spod Wiednia, spotkał się pod Starym Sączem z oczekującą go Marysieńką (miejsce to nazywa się Poczekaj, zaś knajpa w Starym Sączu to „Marysieńka”).
- Wojny, epidemie, przemarsze wojsk oraz wzrost pańszczyzny spowodował trudną sytuację chłopów, którzy wstępowali do kompanii zbójckich. Najbardziej znani beskidnicy to: Wasyl Czepiec, Andrzej Kwoczka, Sawka z Hańczowej. Zbójnictwo było poważnym problemem, np. klucz muszyński utrzymywał specjalną straż – harników, którzy mieli chronić kupców przed beskidnikami.
- Konfederaci barscy mieli nad Muszynką swój ważny punkt oporu – warowny obóz na stokach Jawora. Byli oni dowodzeni przez Kazimierza Pułaskiego i Marcina Lubomirskiego. W 1771 r. karna ekspedycja gen. Derewicza zepchnęła ich na zachód i spustoszyła Beskid Sądecki.

5) Pod austriackim zaborem:

- W listopadzie 1770 r. (a więc przed I rozbiorem Polski) przyłączono Sądecczyznę do Monarchii Habsburskiej.
- W czasie panowania Józefa II nastąpiła kasata klasztorów i likwidacja dóbr klasztornych – zostały one sprzedane do rąk prywatnych.
- Austriacy sprowadzili też ludność niemiecką do Gołkowic i Dąbrówki Niemieckiej (dziś dzielnica Nowego Sącza). Śladem po Niemcach jest specyficzna zabudowa z domami zwróconymi ścianami szczytowymi ku ulicy.
- W XIX w. nastąpił gwałtowny rozwój uzdrowisk: Krynicy, Szczawnicy i Krościenka.
- Wybudowanie linii kolejowej Tarnów – Preszów spowodowało rozwój Nowego Sącza (zakłady naprawy taboru kolejowego, koszary wojskowe, wydobywanie ropy naftowej w okolicy).
- I wojna światowa obeszła się z Sądecczyzną stosunkowo delikatnie. Niewielkie walki prowadzone były w grudniu 1914 r. koło Nawojowej, Sącza, Leluchowa. Uzdrowiska były ośrodkami dla rannych rekonwalescentów.

6) Międzywojnie:

- Następował rozwój nowych uzdrowisk – Żegiestowa, Piwnicznej i Muszyny. W starszych odwiercano nowe źródła i poprawiano infrastrukturę.

7) Okupacja hitlerowska:

- Już 28 VIII 1939 r. znaleziono w Łomnicy skład broni niemieckiej V kolumny. Ciężkie walki prowadzone były 1–3 IX w dolinie Dunajca (Kłodne, Tylmanowa-Rzeka), Nowy Sącz został zbombardowany. 5 IX Beskid Sądecki był już pod okupacją niemiecką.
- Bardzo aktywnie działało podziemie.
 - a) Rejon Piwniczna – Szczawnica, okolice przełęczy Tylickiej i Muszyny były miejscami przekraczania granicy przez kurierów. Do najbardziej znanych należeli: Jan Freisler, Jan Padula, Roman Stramka i Konstanty Gucwa.
 - b) Również aktywnie działali partyzanci:
 - AK: oddział Juliana Zubka „Tatara”, Krystyna Więckowskiego „Zawiszy”, Jana Freislera „Ksawerego” (oddział „Świerk”)
 - GL PPS: oddziały S. Walkosza, F. Krzyżaka, F. Pająka, J. Rybczyka oraz oddziały łemkowskie W. Porucidły i P. Karpia.
- Przełęcz Przysłop (między Dzwonkówką a Kubą) była miejscem odpoczynku dla partyzantów z oddziału „Wilk”. Mieszkańcy przysiółka zapewniali im schronienie. W styczniu 1944 zginęło tam 5 partyzantów (na przełęczy znajduje się pomnik poświęcony ich pamięci). W grudniu tego samego roku Niemcy urządzili tam kolejną obławę. Partyzantom (radzieckim tym razem) udało się uciec. W odwecie Niemcy zabili rodzinę, która ich ukrywała. Na ruinach spalonego domu postawiono po wojnie kaplicę, w której co roku 3 maja odbywa się msza partyzancka, upamiętniająca mieszkańców osiedla i partyzantów. Niezmiennie cieszy się ona bardzo dużą frekwencją.
- Walki o wyzwolenie Beskidu Sądeckiego trwały do końca stycznia 1945 r. i prowadził je IV Front Ukraiński. Podczas ich trwania radzieccy sabotażyści (wg innej wersji polscy partyzanci – nikt się nie przyznaje) wysadzili w powietrze sądecki zamek, w którym Niemcy mieli skład broni.

8) Czasy najnowsze:

- Po II WŚ działały stosunkowo mało aktywne oddziały UPA. Miała tu jednak miejsce krwawa rzeź Łabowej, w czerwcu 1946 roku dokonana przez oddział UPA dowodzony przez Modesta Rypeckiego „Horysława”. W 1945 r. część Łemków z pasma Jaworzyny Krynickiej „dobrowolnie” wyjechała do ZSRR, zaś pozostali zostali objęci Akcją „Wisła”.

- 1958 – „eksperyment sądecki” – nadanie ówczesnemu powiatowi nowosądeckiemu pewnej samodzielności (co w warunkach gospodarki nakazowej było ewenementem), w ramach której miejscowe władze postawiły na rozwój turystyki i sadownictwa.
- W 1975 r. Nowy Sącz stał się miastem wojewódzkim, co pociągnęło za sobą rozwój miasta.
- 1 stycznia 1999 Beskid Sądecki wszedł w skład nowego województwa małopolskiego.

XIII. ETNOGRAFIA

1. **Górale Sądecy** zamieszkiwali dolinę Popradu (od Barcic do Łomnicy – tzw. czarni górale), dolinę Dunajca (Kadcza – Tylmanowa – górale łącko-kamieniccy lub górale biali) oraz okolice Nawojowej
2. **Górale Szczawniccy** – dolina Dunajca od Szczawnicy do Tylmanowej
3. **Lachy Sądeckie** – Kotlina Sądecka
4. **Łemkowie Zachodni** – na wschód od linii Maciejowa – Wierchomla
5. **Rusini Szlachtowscy** – ciekawa enklawa ludności ruskiej mająca dużo cech wspólnych ze słowackimi Rusinami Spiskimi, zamieszkująca Jaworki, Szlachtową, Białą i Czarną Wodę
6. **Wenhrini (Uhrinci)** – zamieszkiwali okolice Leluchowa, wykazują wiele cech odrębnych zapożyczonych od Rusinów z Szarysza.

XIV. ZNANE OSOBY

1. **Św. Kinga (Kunegunda)** – córka króla Węgier Beli IV Arpada, żona Bolesława Wstydlwego. Związana ze Starym Sączem (16 VI 1999 kanonizowana tamże).
2. **Zyndram z Maszkowic** – jego ród pochodził ze Śląska. Był oboźnym wojsk polskich pod Grunwaldem. Związany też z Beskidem Niskim. Jan Matejko umieścił go na obrazie „Bitwa pod Grunwaldem”.
3. **Michał Sędziwój** – słynny alchemik Zygmunta Starego. Związany z Nowym Sączem.
4. **Bronisław Pieracki** – związany z Nowym Sączem, minister spraw wewnętrznych II Rzeczypospolitej. Zamordowany przez ukraińskich nacjonalistów w 1934 r.
5. **Bogumił Pawłowski** – urodzony w Nowym Sączu, wybitny botanik. Zginął w latach 70. podczas zejścia z Olimpu.
6. **Eugeniusz Romer** – mieszkał u swojego wuja w Wielogłowach, uczył się w sądeckim gimnazjum, wybitny geograf, kartograf i klimatolog.
7. **Zenon Klemensiewicz** – absolwent sądeckiego gimnazjum, wybitny językoznawca, zginął w katastrofie lotniczej pod Policą.
8. **Ada Sari** – pseudonim Jadwigi Szajer – śpiewaczki związanej ze Starym i Nowym Sączem oraz Wadowicami.
9. **Józef Oleksy** – urodzony w Nowym Sączu, premier III RP.
10. **Epifan Drowniak (Nikifor Krynicki)** – światowej sławy malarz – prymitywista.
11. **Adam Ziemianin** – krakowski poeta pochodzący z Muszyny (jego wiersze śpiewa m.in. Stare Dobre Małżeństwo).
12. **Kazimierz Sosnowski** – na początku XX w. był nauczycielem w I gimnazjum im. Jana Długosza w Nowym Sączu. Współzałożyciel Oddziału Towarzystwa Tatrzańskiego *Beskid* (1906), autor pierwszego polskiego przewodnika krajoznawczego (*Przewodnik po Beskidzie Zachodnim – od Krynicy po Wisłę łącznie z Pieninami i terenami narciarskimi*). Pomysłodawca utworzenia GSB.

13. **Władysław Gurgacz** ps, „Ojciec”, „Sem” – jezuita, uczestnik podziemia antykomunistycznego po II wojnie światowej, kapelan Polskiej Podziemnej Armii Niepodległościowej. 14 IX 1949 r. został rozstrzelany w więzieniu przy ul. Montelupich w Krakowie. Działał w Paśmie Jaworzyny Krynickiej. Przy schronisku na Hali Łabowskiej znajduje się tablica upamiętniająca go.
14. **Krystyna Czubówna** – dziennikarka, prezenterka programów informacyjnych, lektorka filmów przyrodniczych. Pochodzi z Nowego Sącza.

XV. CIEKAWSZE NAZWY

1. **Niemcowa**: od nazwiska Niemiec – rodziny mieszkającej tu dawniej (w okolicach jedynego domu w dolnej części hali – obecnie zarośniętej)
2. **Skotarki**: od staropolskiego słowa „skoł” oznaczającego bydło rogate – relikł pasterski
3. **Biegonice**: od rozwiniętego na Winnej Górze kultu pogańskiego bóstwa Beguna
4. **Łabowa**:
 - a) od Łabów – czyli ruskiej szlachty
 - b) od starosłowiańskiego słowa „lub”, oznaczającego coś mokrego, podmokłego
5. **Eliaśówka**: jedna z dwóch nazw miejscowych na literę E na terenie uprawnień, szkoda tylko, że miejscowi mówią na nią Heliasówka
6. **Kordowiec**: do niedawna nazywany był Burdele. Burdel to inaczej ziemianka. Bojący się kpin mieszkańcy zmienili nazwę osiedla (podobnie w Paśmie Lubania potok Ziemiankowy i Burdelowa Góra w Beskidzie Żywieckim)
7. **Jazowsko**: od jazu na Dunajcu służącego do połowu ryb
8. **Tylmanowa**: nazwa pochodzi od niejakiego Tylmana – syna zasadzcy wsi, Pawła
9. W Łomnicy wysoko położone polany noszą nazwę „góry” – stąd toponimy: Serwońskie Góry, Lichoniowe Góry, Warguszańskie Góry, które nie określają szczytów, tylko właśnie polany!

XVI. CIEKAWOSTKI

1. Łomnica znana jest z regionalnych pierogów, które słyną ze swojej wielkości. Mieszkańcy okolicznych miejscowości (zwłaszcza Piwnicznej) żartują, że jak taki pieróg spadnie ze stołu, to zabije kwokę i dwanaście kurcząt. Mówi się też, że jak dawniej woda zerwała most na Popradzie to mieszkańcy Łomnicy wyjadali farsz i w pierogach przepływali na drugą stronę rzeki. 😊
2. W Jazowsku przed II WŚ znajdowała się fabryka mebli giętych (niedaleko kościoła). Jej właścicielem był Żyd Michał Ader, który też zapoczątkował przemysłową produkcję śliwownicy w Łącku. W czasie wojny fabryka została przejęta przez Niemców. W 1944 r. spalili ją radzieccy partyzanci. W niektórych domach w dalszym ciągu znajdują się meble wykonane w tej fabryce.
3. W okresie międzywojennym i w latach po II WŚ planowano w rejonie Jazowska wybudować system zapór (*kaskada Dunajca*), zalewając tym samym wsie leżące powyżej. Górale jeździli między innymi ze śliwownicą w delegacje do rządu, aby porzucono ten pomysł. 😊
4. Przed I WŚ istniał projekt budowy linii kolejowej doliną Dunajca z Nowego Sącza do Szczawnicy. Wybuch wojny przerwał prace projektowe, do których już nigdy nie powrócono.
5. Julian Zubek „Tatar” zmarł w Kosarzyskach. Pochowany jest na cmentarzu w Piwnicznej-Zdroju (jego grób widać z drogi jadąc autokarem).

6. Woda mineralna z Tylicza podawana była w dawnych czasach w restauracji u Wierzyńska w Krakowie.

XVII. LITERATURA

1) Mapy polskie:

- Beskid Sądecki 1:50 000 – Wydawnictwo WIT
- Beskid Sądecki 1:50 000 – Wydawnictwo COMPASS

Mapy słowackie:

- Spišská Magura, Pieniny 1:50 000 - VKU Harmanec (nr 103)
- Čergov 1:50 000 – VKU Harmanec (nr 104)
- Beskid Sądecki, Pieniny 1:50 000 – VKU Harmanec (nr 159)
- Beskid Sądecki, Beskid Niski-záp.časť 1:50 000 – VKU Harmanec (nr 160)

2) Przewodniki:

- B. Mościcki *Beskid Sądecki*, Wyd. Rewasz
- B. Mościcki *Okolice Krynicy*, Wyd. Rewasz
- T. Darmochwał *Beskid Sądecki*
- T. Darmochwał *Beskid Sądecki, Lubovnianska vrchovina*
- B. A. Węglarz, *Spacerkiem po starej Szczawnicy i Rusi Szlacheckiej*, Wyd. Rewasz
- J. Baranowski i in. *Nowy Sącz – przewodnik po zabytkach*, PTTK Beskid
- G. Hudáková, D. Kristeková, M. Styczyński *Stary Sącz i Lewocza. Karpackie miasteczka z klimatem*.

(dostępny jest w wersji drukowanej oraz jako darmowy e-book na stronie:

<http://polskaturystyczna.pl/ebooki - przewodniki po polsce,da,pl.html>)

Opracował: **Piotr Skrzypiec**

Aktualizacja:

Paweł Kotas, Karolina Bąk,

Nikoletta Kula

Milej nauki!

SKPG KRAKÓW